

ERFGOEDADVIES **Marjotstelling Terschelling**

Marijke Beek cultuurhistorie

Amsterdam, december 2020

mmbeek@xs4all.nl / info@marijkebeek.nl

06-55705894

www.marijkebeek.nl

ERFGOEDADVIES Marjotstelling Terschelling

Vooraf

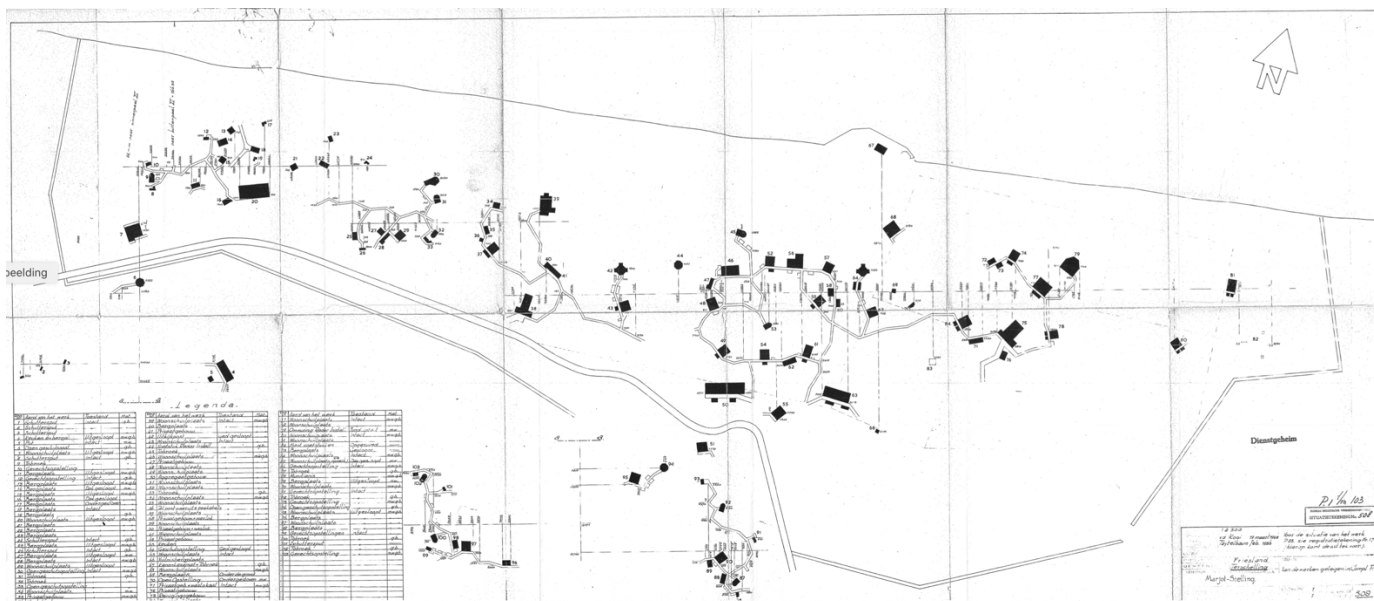
Eind oktober 2020 benaderde Erwin Miedema (MXL vastgoed) Marijke Beek cultuurhistorie met het verzoek een erfgoedadvies op te stellen over de Marjotstelling op Terschelling. De stelling maakte tijdens de Tweede Wereldoorlog deel uit van de Duitse Atlantikwall. Miedema heeft hotel Het Punthoofd bij Formerum gekocht en daarbij zes ha. terrein, waarop zich een groot deel van deze stelling bleek te bevinden. Voor verdere planvorming is een integraal verhaal over de stelling nodig: hoe zit het complex in elkaar, hoe ligt het er nu bij, welke waarde hebben de onderdelen en welke kansen zijn er vanuit erfgoedoptiek voor herontwikkeling? Het advies moet kunnen dienen als uitgangspunt voor mogelijk hergebruik van (een aantal van) de bunkers als satellieten van het hotel en zo mogelijk een aanzet geven voor de terreininrichting. En een onderbouwde richting geven aan de aanpak van de bouwwerken: welke hergebruiken of restaureren, welke consolideren, en welke opgraven of juist onder het zand laten liggen? Tegelijkertijd kan het advies een bijdrage leveren aan de tracékeuze van het door Staatsbosbeheer over het terrein van de stelling aan te leggen fietspad. En tenslotte kan het advies dienen als informatiebron voor instanties die moeten besluiten over herziening van de beheersverordening ter plekke en verdere vergunningverlening. Over de Marjotstelling is verder immers niet veel informatie voorhanden.

Naoorlogse ontwikkelingsgeschiedenis terrein Marjotstelling

Geniekaarten

Na de bevrijding heeft het Bureau Registratie Verdedigingswerken (onderdeel van de Dienst der Genie) een inventarisatie gemaakt van alle Duitse verdedigingswerken in ons land. De opmeter maakte van ieder complex een situatietekening met bijbehorende legenda én opmetingstekeningen van een groot deel van de werken daarin. Op de situatietekening staan alle werken grofweg aangegeven. Op grond van deze inventarisatie - die een aantal jaren in beslag nam - wilden de ministeries van Marine en van Oorlog besluiten wat te doen met de nog bestaande werken: militair hergebruik, vrijgeven voor sloop of onder het zand schuiven. De Marjotstelling werd opgemeten in 1948. De situatietekening en de bijbehorende nummering van de gebouwen binnen de stelling - die door de Genie "complex P" wordt genoemd - hebben als basis gediend voor dit advies en voor de bijbehorende inventarisatietabel van alle werken binnen de stelling (zie bijlage). Nummers tussen haken in dit advies refereren aan deze kaart.

Bijna alle werken op Terschelling werden na de bevrijding intact gelaten en zoveel mogelijk onder het zand geschoven.

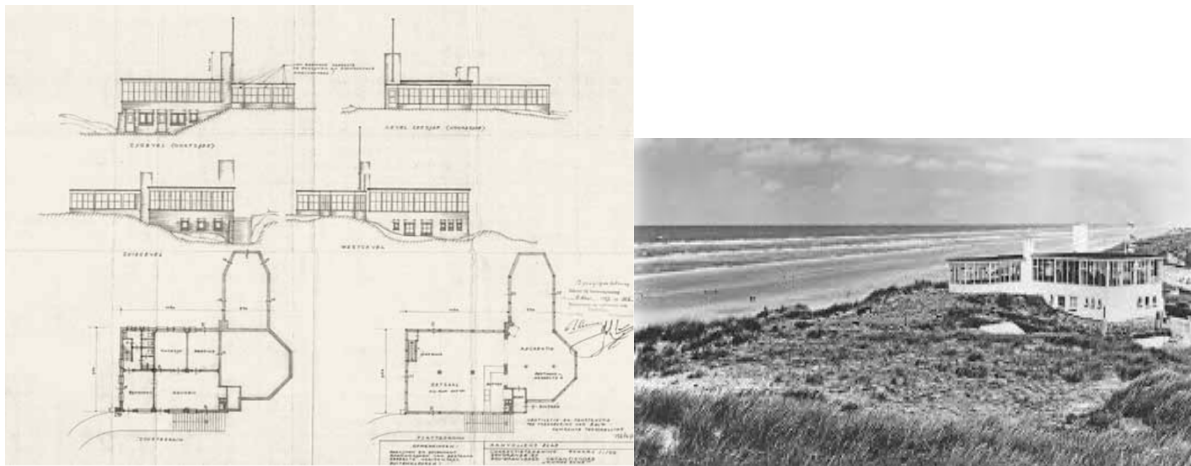
1. Situatiekaart van de gehele Marjotstelling, NL-HaNA, Bunkerarchie, 2.13.167, inv.nr. 508

Piet Kooistra's Vakantie- en Cultuurgemeenschap De Gavere

Kort na de opmetingen, in 1949, kocht beeldend kunstenaar Pieter Kooistra een zes ha groot gebied met daarop een groot deel van de bunkers van de Marjotstelling. Hier stichtte hij de "Vakantie- en Cultuurgemeenschap De Gavere". Met hulp van familie en vrienden verbouwde hij de lege bunkers tot een vakantieoord op sociaal-culturele, enigszins antroposofische inslag. Er werden discussies gehouden, en er werden filmavonden en exposities georganiseerd in de eetzaal van het complex. Die werden bezocht door jonge, meestal Amsterdamse, kunstenaars. Bekende kunstenaars kwamen logeren, en ook museumdirecteur Sandberg met zijn gezin was een regelmatige gast. Het verblijf in de bunkers en in tenten was uiteraard primitief. Vanaf 1952 begon Kooistra van hieruit ook kunst uit te lenen, vanuit het ideaal om kunst dichtbij de mensen brengen. In 1955 bleek de opzet te idealistisch, de gemeenschap werd opgeheven en het complex werd in delen verkocht. Het privébezit van een aantal bunkers op het terrein vindt daarin zijn oorsprong. Interessant genoeg is de bekende landelijke kunstuitleen voortgekomen uit Kooistra's cultuurgemeenschap De Gavere. De rest van de bunkers bleef ongebruikt staan. Een deel bleef toegankelijk, een deel kwam onder het duin te liggen en de meeste loopgraven stoven vol met zand.

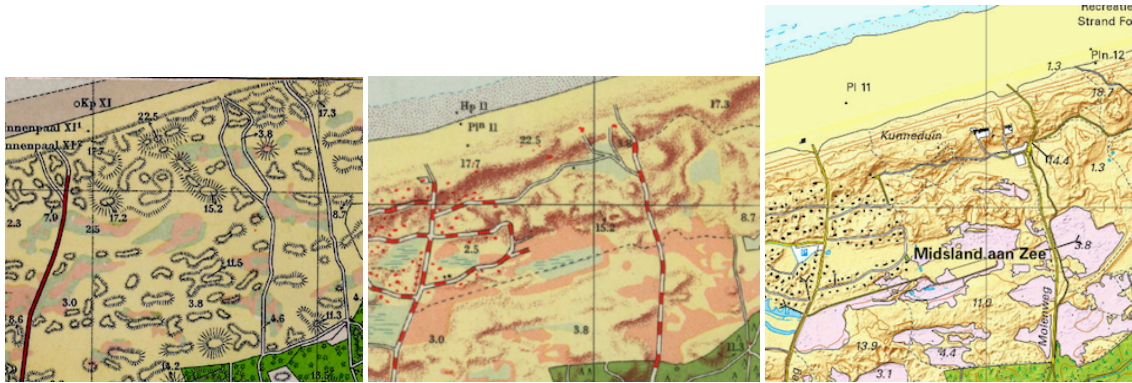
Hotel Het Punthoofd

Kort daarop, in 1958, werd in opdracht van tandarts C. Jean Beek uit Voorburg een ontwerp voor Strandpaviljoen Kunne Dune, later Het Punthoofd genoemd, getekend door architect Piet de Vries. "Het ontwerp is een massief, nog door een bestaande oorlogsbunker in de plattegrond bepaald L-vormig en gesloten blok", aldus de oevrecatalogus van De Vries. Kennelijk had de tandarts de bunker, het achthoekige deel van de plattegrond, van Kooistra gekocht.

2. Ontwerp 't Punthoofd 1958 en foto gerealiseerd gebouw (jaar onbekend)

Op de topografische kaart uit 1960 (afb. 4) staat het gebouw voor het eerst aangegeven, net als het nu nog bestaande Strandhotel ernaast. In 1968 werd aan het paviljoen een drielaagse vleugel bijgebouwd en was het gebouw bij de gemeente bekend als "appartementenhotel". (zie Basis Administratie Gebouwen, BAG) Naderhand is appartementenhotel Het Punthoofd overgenomen door Jean Beek, de zoon van de tandarts. Sinds 1994 fungeerde het als asielzoekerscentrum, en in 1999 werd het wegens achterstallig onderhoud ontruimd. Vanaf dat moment kwam het hotel leeg te staan. Midden 2020 zijn het hotel en het terrein van zes ha door Miedema gekocht met de bedoeling er een nieuw paviljoen met appartementenhotel te ontwikkelen, en wellicht (een aantal van) de bunkers in te richten als satellieten van het hotel.

3, 4, 5. Topografische kaarten 1939, 1960 en 2019

De Atlantikwall en de rol van de Marjotstelling daarbinnen

De Marjotstelling maakte - als Stützpunkt (Steunpunt) III HM - deel uit van de Duitse Atlantikwall. Op 14 december 1941 werd bevel gegeven tot de aanleg van de verdedigingslinie, die toen nog Neue Westwall heette. Hieruit ontstond de Atlantikwall, een linie van maar liefst ca. 2500 km lengte, langs de Atlantische en Noordzeekust van de Noordkaap in Noorwegen tot aan de Spaanse grens. De linie was bedoeld om de westgrens van het Duitse rijk te verdedigen tegen aanvallen van de Geallieerden vanuit zee.

De Atlantikwall was niet een ononderbroken lijn, maar bestond uit samenhangende ensembles van zelfstandige grotere en kleinere eenheden die op strategische punten werden gebouwd. Zij konden elkaar ondersteunen en zo gezamenlijk de kust verdedigen. Zo werd Terschelling als geheel ingericht als "Steunpuntgroep", waar "Steunpunt" Marjotstelling bij paal 11 deel van uitmaakte. Verder hebben de Duitsers op Terschelling als andere onderdelen van de Steunpuntgroep onder meer de Tigerstelling gebouwd (bunkercomplex aan de Delleweg), de hoge Wassermann radarantennes op het Grootduin bij West-Terschelling en op het Groenplak en de Oost Batterij op de Boschplaat. De Tigerstelling vormde het hart van de radarstellingen op het eiland, met een aantal radar- en schotelantennes en een commandobunker. Daar kwamen alle verbindingen samen.

Vanaf de Waddeneilanden werd vooral luchtverdediging gevoerd tegen geallieerde aanvallen richting Duitsland, door middel van kustbatterijen die waren voorzien van radarinrichting. De Marjotstelling speelde daarbinnen een rol in het verdedigen tegen aanvallende schepen. De stelling viel daarom onder de Kriegsmarine, dus de Duitse zeemacht. Die had hier een aantal radarinstallaties opgesteld om schepen en vliegtuigen mee op te sporen. Daaronder waren in elk geval een Würzburg-Riese radarpeilinstallatie, een gevoelig soort schotelantenne met een diameter van 7,5 meter die vooral bedoeld was voor de opsporing van zeedoelen, en een Freya radarpeilinstallatie met antenneraam dat 360 graden kon draaien. Daarnaast stonden er twee FLAK geschutopstellingen (Flug Abwehr Kanone). Vanuit hier kon men doelen op tientallen kilometers afstand beschieten. Een kanonkazemat met tobruk stond direct aan de zee.

De Marjotstelling als geheel

Aanleg en functioneren van het complex

De Marjotstelling werd aangelegd in het Kunneduin bij paal 11 tussen Midsland aan Zee en de Badweg Formerum. De belangrijkste onderdelen ervan waren de genoemde radarinstallaties, de FLAK geschutopstellingen, een telefoonbunker van waaruit de communicatie werd geregeld en een soort "bunkerdorp" in de vorm van een cirkel met woonschuilplaatsen of manschappenverblijven direct daar achter. Op een Duitse kaart in het Nationaal Archief - uit het begin van de oorlog en met in rood gestempeld "Geheim!" - is de stelling afgebeeld met een prikkeldraadafrastering rondom. Er staan dan nog wat minder gebouwen dan op de tekening uit 1948. De beide geschutopstellingen zijn te zien, met erbij geschreven: FLAKstand. Het gebouw dat later een grote woonschuilplaats is met geschut erbovenop (39), staat hier nog aangegeven als een klein gebouwtje met een "scheinwerfer". Interessant op dit kaartje is, dat de grootte van de woonschuilplaatsen is aangegeven, de kleinere zijn voor zes man bedoeld, de iets grotere voor negen man.

6. Duitse kaart van Marjotstelling (Nationaal Archief NL-HaNA_2.13.167_1056)

In 1943 stelde de Marine in de Marjotstelling de al genoemde Würzburg-Riese radarinstallatie op. Waarschijnlijk is dat de installatie stond waar in 1948 op kaart "ommuring radarinstallatie" (79) wordt aangegeven bij een achthoekig grondvlak. (zie afb.8) De installatie zelf zal toen verdwenen zijn, maar de drie meter hoge ommuring stond er nog. De andere radarinstallatie stond westelijk hiervan (44) en de telefoonpost (56) lag ongeveer ertussenin. Vanuit de telefoonpost liepen bovendien twee zware kabels de zee in, om motorengeruis van naderende schepen op te kunnen vangen. Ook op de in dezelfde lijn gelegen woonschuilplaats (46) heeft een radar gestaan. De beide geschutopstellingen stonden aan weerskanten van de telefoonbunker en de twee radars. De Würzburg-Riese radarinstallatie (79) had geen geschut er direct naast, maar wel de muur eromheen. En iets westelijker stond een kanonkazemat (67) direct aan zee. In het bunkerdorp staan niet alleen woonbunkers, maar ook een heel aantal "privaten" ofwel WC's al of niet gecombineerd met een waslokaal. En, aan de landzijde, een keuken. De woonschuilplaatsen in het centrale deel liggen aan een grote cirkelvormige loopgraaf, waardoor ze met elkaar, en met privaten en wasgelegenheden zijn verbonden. De geschutopstellingen en de keukens staan ieder via een eigen loopgraaf met de cirkel in verbinding. Verder staan aan de zuidzijde drie aggregaat- of machinegebouwen, van waaruit dieselmotoren de batterij van stroom konden voorzien. Het patroon van de loopgraven hangt dus nauw samen met het functioneren van de stelling als geheel. Vooral aan de westkant bij Midsland aan Zee en aan de zuidkant van de zandweg staat een aantal tobruks ofwel eenmansschutbunkers. Zij bestrijken de toegangen naar de stelling. Vooral bij Midsland is een groot aantal bergplaatsen op de kaart aangegeven.

Een belangrijke karakteristiek van het complex was uiteraard dat het vanuit de lucht zo min mogelijk zichtbaar mocht zijn. Veel van de gebouwen gingen achter loopgraven schuil, lagen (deels) onder het zand of werden aan het oog onttrokken door bijvoorbeeld camouflagenetten.

Zo is het een uitdaging om op onderstaande foto van de Marjotstelling, die in 1944 is gemaakt door de Royal Air Force (afb.7), de verschillende onderdelen thuis te brengen. Goed herkenbaar is de kanonkazemat met tobruk (67) die op de vloedlijn staat. Inmiddels is die gesloopt, net als de woonschuilplaats op het strand (68).

Huidige situatie

Tegenwoordig maken het bunkerdorp van de Marjotstelling en een deel van de werken ten oosten, ten westen en ten zuiden daarvan, deel uit van het terrein van Miedema. Vier van de woonschuilplaatsen in het bunkerdorp zijn privébezit en in gebruik als vakantiewoning. Aan de oostkant van de stelling, direct grenzend aan het terrein van Miedema, staat nog een woonschuilplaats (80) die als vakantiewoning in gebruik is. Het westelijk deel van de stelling met een aantal tobruks (31, 32, 100 en 102) erop is eigendom van Staatsbosbeheer. Het meest westelijke deel, met vooral bergplaatsen, is eigendom van de heer Rijf.

7. Marjotstelling tussen Midsland en Formerum, foto Royal Air Force, 1944

Wat vooral opvalt aan de huidige situering van de stelling is dat die inmiddels aanmerkelijk verder van zee is komen te liggen. Lagen op de kaart uit 1948 de werken op de duinen nog vlakbij het strand, tegenwoordig is daarvoor een strook nieuwe duinen ontstaan, en is het strand verder aangegroeid. Daardoor is de directe relatie tussen de Marjotstelling en de zee minder gemakkelijk te ervaren. (zie ook afb. 3, 4 en 5)

Van de stelling zoals hierboven beschreven zijn sommige onderdelen momenteel duidelijk zichtbaar en vaak toegankelijk, andere liggen net zichtbaar en half ondergestoven in het duin. Een ander (klein) deel is gesloopt en de rest zal helemaal onder het zand liggen.

Gesloopt zijn de werken die op het strand stonden, iets wat langzaam maar zeker langs de hele Nederlandse kust is gebeurd. Ondergestoven of onder het zand gewerkt zijn vooral kleinere werken als bergplaatsen, privaatgebouwtjes en schuttersputten. Aan de westkant van de stelling (terrein van de heer Rijf) staat een heel aantal bergplaatsen en schuttersputten op de kaart aangegeven, maar in het landschap is daar nu niets van te zien.

Goed zichtbaar en herkenbaar als militair werk zijn vooral van de FLAK geschutopstellingen hoog op een duintop en de tobruks. Daarvan is meteen duidelijk dat ze een militaire functie hadden. Opvallend in het zicht en toegankelijk zijn de drie grote gebouwen aan en bij de zandweg met open gevels naar het duinlandschap zuidelijk ervan: het keukengebouw en twee van de aggregaatgebouwen. Die hebben (nu) een heel ander karakter dan de meer in zichzelf gekeerde gebouwen ten noorden ervan. Verder valt op dat sommige gebouwen in de noordelijke zone, waaronder een aantal woonschuilplaatsen, en de telefoonpost een vensteropening hebben aan de noordkant, dus met uitzicht op zee. Oorspronkelijk waren die openingen er niet, want daar was de vijand. Het lijkt erop dat deze gebouwen voor het gebruik van de gemeenschap De Gavere zijn aangepast. Hetzelfde geldt voor de keuken en de aggregaatgebouwen aan de zuidkant. Die lagen verborgen achter hun loopgraaf, maar door die te verwijderen hebben ze een weids uitzicht gekregen over het duinlandschap.

De rest van de werken ligt deels onder het zand. Daarvan zijn de woonschuilplaatsen (type 1) gemakkelijk te herkennen. In een deel van het 'bunkerdorp' zijn de loopgraven tussen de woonschuilplaatsen uitgegraven en toegankelijk. Het grootste deel van dit netwerk is echter half of soms helemaal ondergestoven. In het hele terrein zijn de loopgraven terug te vinden, vaak vol gegroeid en soms als grote gaten met struiken erin of gemetselde randen in het duin. Voor een deel is het beloop ervan in het duingebied wel te volgen. Het militaire landschap van de Marjotstelling is in de loop der jaren voor een deel onder het natuurlijke stuifduinenlandschap verdwenen.

Zones binnen de Marjotstelling

Noord-zuid zone

Van noord naar zuid, van zee naar binnenland, bestaat de Marjotstelling uit een aantal langgerekte, maar rafelige, zones. De eerste (passieve) linie van het Duitse Zeefront bestond uit mijnevelden en talloze soorten obstakels op het strand, die landingsvaartuigen en tanks moesten hinderen of opblazen. Die zijn nu verdwenen, net als de (geschuts)bunkers op het strand.

Vlak daarachter, op de duinrand, waren de radarinstallaties, geschutsofstellingen met munitiemagazijnen, de telefoonbunker en een schijnwerper opgesteld, dus de actieve militaire onderdelen van de stelling: de militaire zone. Vooral aan de geschutsofstellingen is de functie nog duidelijk af te lezen. Ze zijn duidelijk van alle kanten zichtbaar, want ze liggen op de hoogste duintoppen.

Direct daar weer achter in de duinen liggen de woonschuilplaatsen en andere ondersteunende functies, vaak in veel lichtere gebouwen, bestaande uit metselwerk gecombineerd met beton. Hier speelde zich het alledaagse leven van de soldaten af. Het zwaartepunt daarvan is het bunkerdorp.

En daarachter tenslotte staan in de laatste zone de keuken, enkele woonschuilplaatsen en drie aggregaatgebouwen waarvan er twee nu gemakkelijk toegankelijk zijn via de zandweg. De karakteristiek van de noordelijke zone is uiteraard heel anders dan de zuidelijke.

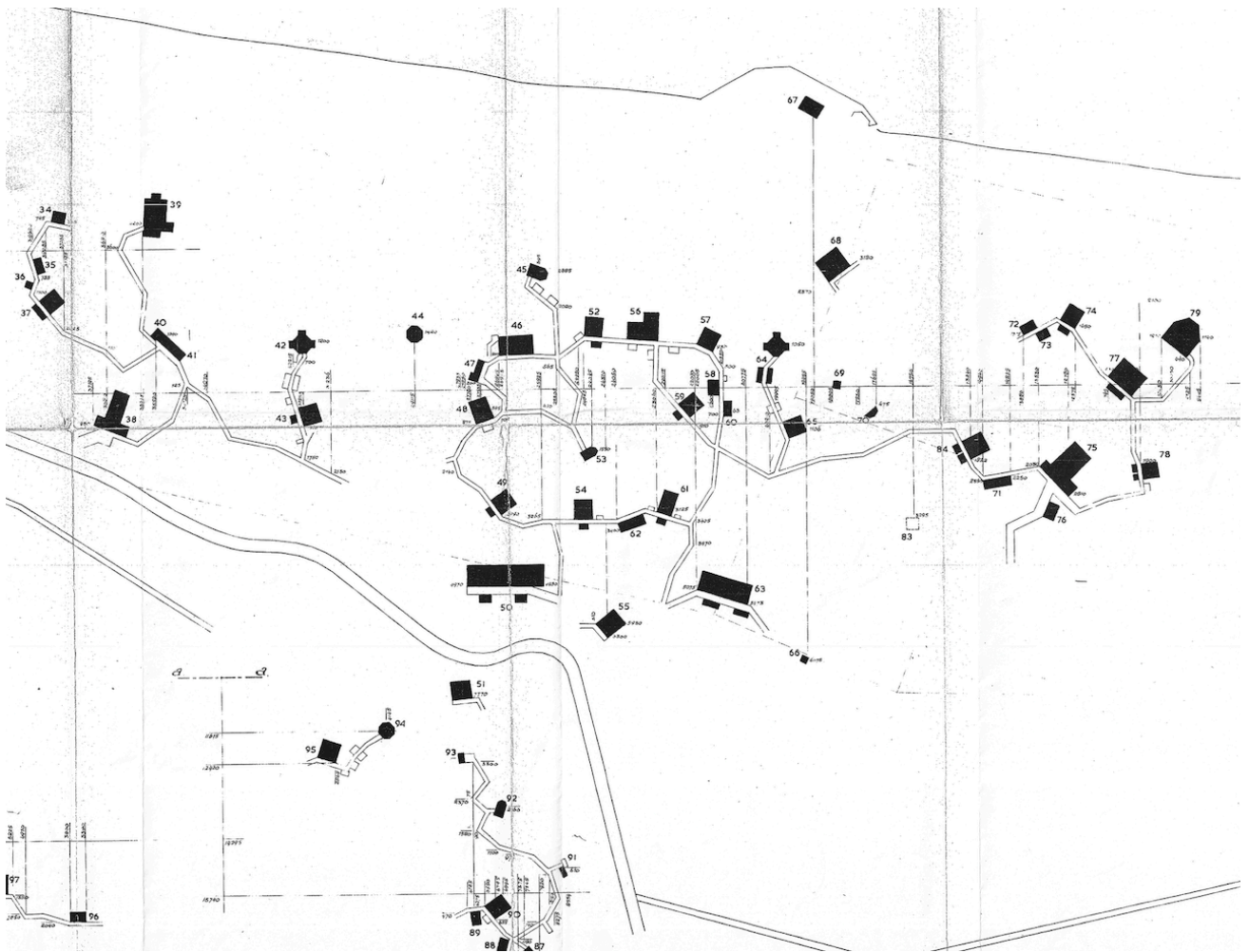
Oost-west zone

Ook van oost naar west laat de stelling een duidelijk, maar veel eenvoudiger verloop zien. Het meest oostelijke deel bestaat vooral uit woonschuilplaatsen, in het midden staat als zwaartepunt het bunkerdorp en verder naar het westen zijn er op kaart steeds meer bergplaatsen en schuttersputten te zien, die nu zijn gesloopt of onder het zand liggen. De stelling "vervaagt" hier steeds meer. In dit deel is alleen een aantal tobruks aan weerskanten van de zandweg heel duidelijk aanwezig. Zij kondigen vanuit Midsland het begin van de Marjotstelling aan.

Typologie van de belangrijkste aanwezige werken, waardering en strategie

Binnen de Atlantikwall werd gebruik gemaakt van gestandaardiseerde bunkerontwerpen. Op die manier waren bij ieder bouwvoornemen het benodigde materiaal en de benodigde mankracht direct bekend. Wel werden de gebouwen aangepast aan de omstandigheden ter plekke. Binnen de Majotstelling behoorden alleen de tobruks tot de standaardontwerpen gewapend beton. Verder staan er zogenaamde "Feldmässiger Ausbau" ofwel simpele gestandaardiseerde werken met muren van baksteen en betonnen dak- en vloerplaten. Opvallend is de helderrode kleur van de gebruikte baksteen. De belangrijkste onderdelen van de stelling liggen in het middengebied, dat hieronder is afgebeeld.

De opmetingstekeningen die hieronder bij de gebouwtypen zijn afgebeeld, maken deel uit van de registratietekeningen in het Bunkerarchief in het Nationaal Archief, Den Haag.

8. Detail situatiekaart Marjotstelling, NL-HaNA, Bunkerarchief, 2.13.167, inv.nr. 508

Loopgraven

Op de kaart van 1948 is te zien dat de loopgraven het netwerk vormen tussen de woonschuilplaatsen en de vitale onderdelen van de Marjotstelling zoals de geschutsofstellingen en de aggregaatgebouwen. Enkele loopgraven in het bunkerdoorp zijn nu in gebruik, maar een belangrijk deel is ondergestoven.

Waardering: het stelsel van gemetselde loopgraven is een belangrijke karakteristiek van de Marjotstelling. Het lijkt erop dat er in Nederland niet veel bewaard zijn gebleven. Ze zijn wel in planken nagebouwd of het vroegere beloop ervan wordt in het gras gemaaid. In Oostende maken gemetselde loopgraven deel uit van het Atlantikwall museum ter plaatse. Zo'n uitgebreid en dankzij het zand waarschijnlijk goed bewaard loopgravenstelsel zou in Nederland wel eens uniek kunnen zijn.

Strategie: Zoveel mogelijk opgraven, vooral binnen het bunkerdoorp en de daarmee via de loopgraven verbonden bouwwerken zoals geschutsofstellingen, de keuken en de aggregaatgebouwen. Daarbij wel voorzorgsmaatregelen nemen tegen het stuifzand.

Loopgraaf bij geschutsofstelling (42) en bij de keuken (63)
Loopgraaf bij aggregaatgebouw (75) en rand van loopgraaf in het duinlandschap

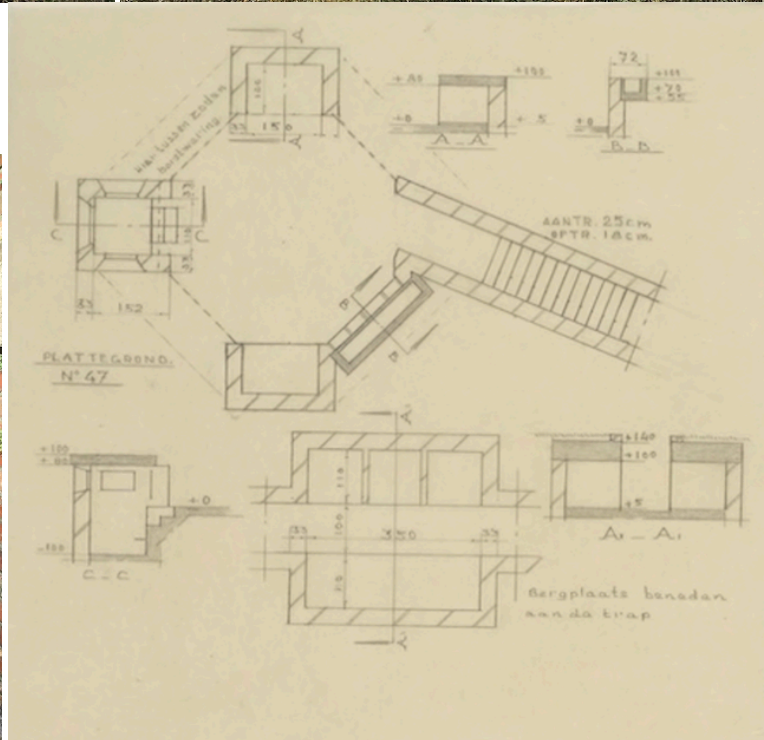

FLAK geschutsofstellingen

De twee FLAK geschutsofstellingen (Flug Abwehr Kanone) (42 en 64) bestaan uit betonnen open geschutsbeddingen waarop de wapens in de open lucht werden opgesteld. De platforms hebben een achthoekige plattegrond met drie deels gemetselde uitbouwen, bedoeld als bergplaatsen voor munitie. Beide beddingen zijn toegankelijk via een gemetselde loopgraaf met munitiebergplaatsen aan weerskanten, en een gemetselde trap naar het platform. Volgens de kaart van 1948 waren beide beddingen toen al gedeeltelijk gesloopt. De oostelijke (64) is nu vrij goed bewaard, de westelijke (42) veel minder goed. Hier liggen grote brokstukken van verre zichtbaar schots en schief door elkaar.

Waardering: De geschutsofstellingen zijn belangrijke onderdelen van de stelling, zij houden de militaire functie direct afleesbaar, en ze zijn opvallend gelegen op hoge duintoppen in het gebied. Interessant zijn ook de nog aanwezige en toegankelijke gemetselde loopgraven met trappen en munitiebergplaatsen naar de geschutsplatforms toe.

Strategie: Geschutsofstellingen laten liggen en zo nodig consolideren en om ze veilig publiek toegankelijk te laten/maken. Bijbehorende loopgraven uitgraven. Het fietspad hierlangs leggen, in elk geval langs (42), vandaar is een fraai uitzicht op het duingebied en de zee.

Geschutsofstellingen 64 (linksboven), 42 (rechtsboven) loopgraaf naar 42 en opmetingstekening (onder)

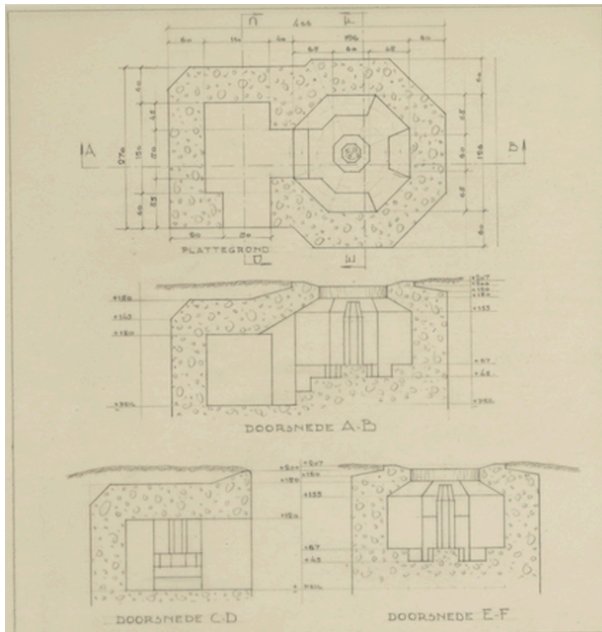
Tobruks

De tobruk is het kleinste type bunker van de Atlantikwall en het is zwaar gebouwd van gewapend beton. Het is het enige bouwtype in de Marjotstelling dat een "Regelbau" was, een gestandaardiseerd ontwerp.

De tobruk is een geschutopstelling of observatiepost voor maximaal twee personen. Die kan zijn gebouwd als losstaande constructie of als deel van een grotere bunker, met rond of achthoekig gat voor de geschutskoepel. De tobruks zijn stevig gebouwd en compact van vorm. Geen wonder dat zij de tand des tijds goed wisten te doorstaan. In de Marjotstelling staan nu alleen vrijstaande tobruks.

Waardering: de tobruk is in de hele Atlantikwall toegepast, ze houden overal het militaire karakter afleesbaar.

Strategie: consolideren en publiek toegankelijk laten, zij kondigen a.h.w. de Marjotstelling aan. Fietspad Langs de westelijke tobruks leggen of langs tobruk (100) vanwaar een fraai uitzicht is over de Marjotstelling.

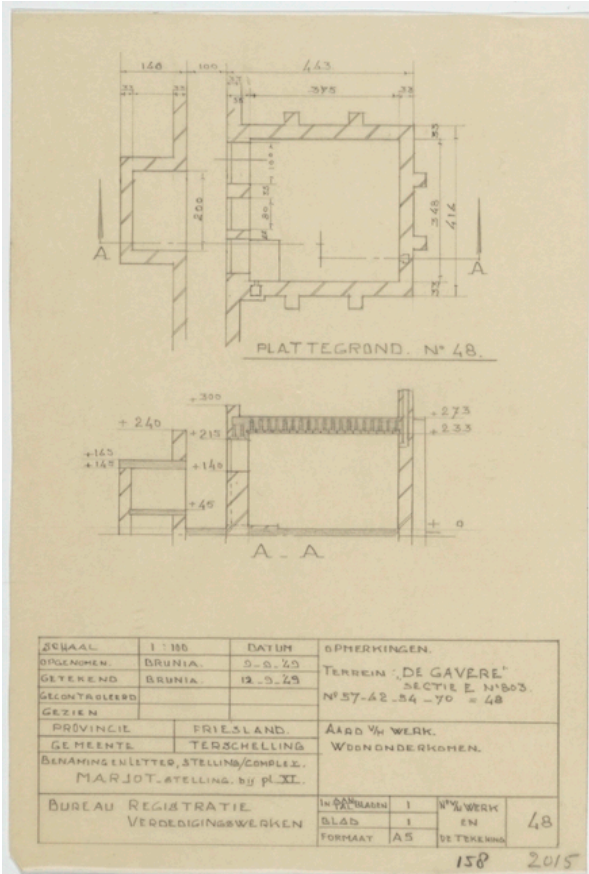
Rechtsboven tobruk (45), linksonder (9) en rechtsonder overzicht over het terrein vanaf tobruk (100)

Woonschuilplaatsen type 1

Binnen de Marjotstelling staat een heel aantal identieke woonschuilplaatsen, die hier voor de overzichtelijkheid type 1 zijn genoemd. Ze staan vooral in het bunkerdorp, maar ook daarbuiten. Ze meten bijna vier bij vier meter, en hebben twee ramen en deur naar de loopgraaf waar ze aan zijn gebouwd. Miedema heeft één ervan opgeknapt, waardoor mogelijkheden voor hergebruik zijn uitgetest.

Waardering: woonschuilplaats type 1 is te zien als het basis-bouwtype van de Marjotstelling. Bovendien zijn de bunkers van belang omdat het dagelijks leven van de soldaten zich hier afspeelde.

Strategie: het gebouwtje is geschikt om te worden hergebruikt als "satelliet" van het hotel. Een kleine aanbouw (natte cel) kan een plek krijgen aangrenzend naast de bunker in het duintalud, waardoor dit onzichtbaar is. De loopgraaf voor de deur is meestal al verwijderd. Het vergroten van deze ruimte levert een soort voorerf op, dat meestal verborgen en beschermd zal liggen in het duintalud. Daardoor blijft de woonschuilplaats vrijwel onzichtbaar in duinlandschap. Wel is het voor de herkenbaarheid van de oorspronkelijke situatie aan te raden de (afgesneden) loopgraaf zichtbaar houden of te maken en verder terughoudende kleuren toe te passen zodat de woonschuilplaatsen zoveel mogelijk wegvallen in het duin.

Woonschuilplaatsen rechtsboven (61), linksonder (49) en rechtsonder opgeknapt vakantiehuis Miedema (51)

Gecombineerde woonschuilplaatsen

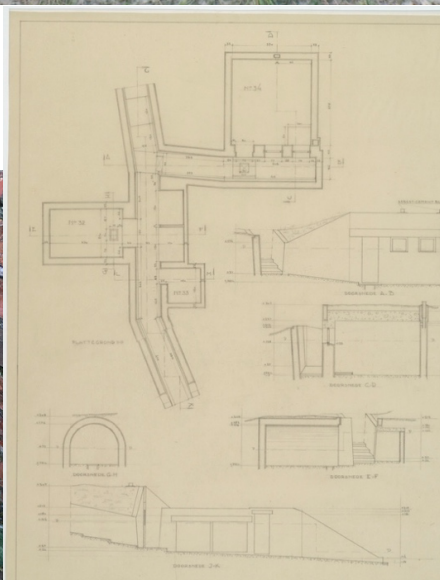
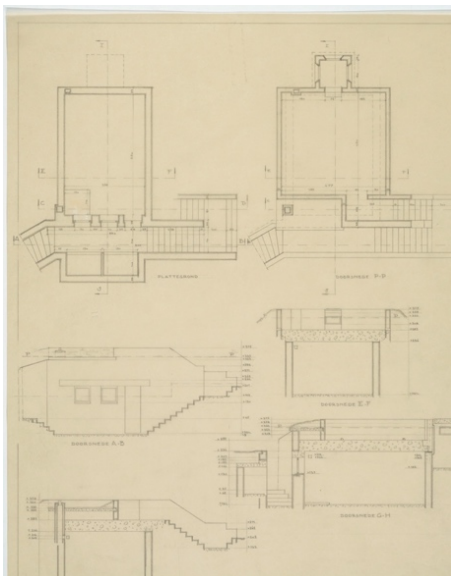
Binnen de Marjotstelling staat een aantal grotere woonschuilplaatsen, waar wonen is gecombineerd met andere functies zoals een radarinstallatie, een geschutsofstelling, bergplaatsen, wasgelegenheden etc. Die bouwwerken zijn verschillend van plattegrond en van omvang.

Van de woonschuilplaats annex bergplaatsen (34) die vrijwel helemaal onder het zand ligt zijn van buitenaf alleen twee (of nu drie) toegangen met gemetselde gewelfde gangen erachter te zien. De opmetingstekening laat daaraan twee woonschuilplaatsen en een aantal bergplaatsen zien. Het is een ongebruikelijk gebouwtje, binnen de Marjotstelling enig in zijn soort. Het bergplaatsendeel lag vermoedelijk altijd onder het zand.

De geschutsofstelling boven woonschuilplaats (46) is strategisch gelegen met tobruk ervoor. Het geschut stond op het dak en de woonschuilplaats is bereikbaar via trappen aan een loopgraaf. De aanbouw aan de zeezijde is gesloopt en hier is een raam gemaakt. Op Duitse kaart stond hier een "scheinwerfer".

Waardering: de gebouwen hebben een bijzondere functie gehad, hebben een ontwerp dat niet standaard is en ze zijn op hun locatie toegesneden.

Strategie: per bouwwerk bekijken wat de mogelijkheden zijn, (39) lijkt zich te lenen als satelliet van het hotel. De relatie met loopgraven en andere onderdelen van de stelling (tobruk) zichtbaar houden. Bij (34) in elk geval de gewelfde toegangen zo mogelijk - vanwege het bijzondere type - uitgraven: wellicht openbaar toegankelijk maken langs de fietsroute.

Boven: woonschuilplaats met geschutsofstelling (39) onder: bergplaatsen met woonschuilplaats (34)

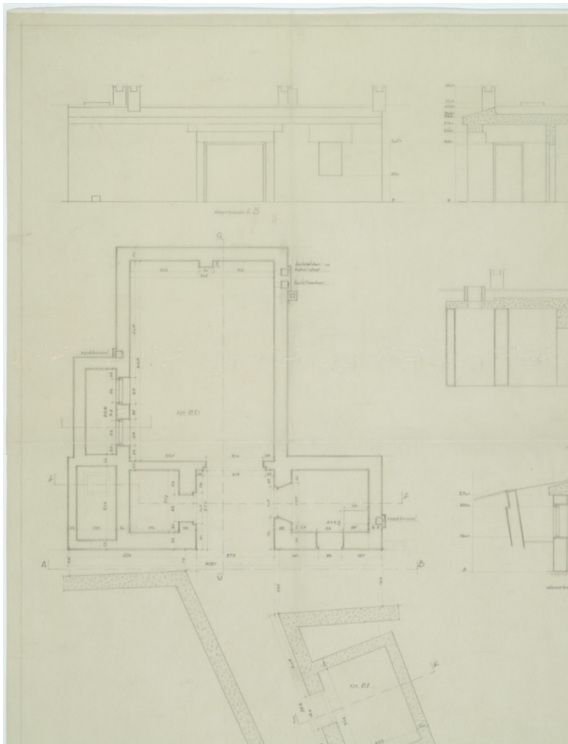
Aggregaatgebouwen / machinegebouwen

De drie aggregaatgebouwen van de Marjotstelling verschillen onderling nogal. De nrs. 38 en 75 hebben een vergelijkbare plattegrond, bestaande uit één ruimte met een aantal bergplaatsen erbij. Nr. 50 is veel groter, had altijd al een aantal ruimtes naast elkaar en een aantal grote gevelopeningen. Aggregaatgebouw (75) ligt nu nog aan een bredere loopgraaf met betonnen bergplaats erbij, vlak bij het hotel. De twee andere staan aan de zuidkant van de stelling. Die zijn nu vrij gemakkelijk toegankelijk via de zandweg, maar oorspronkelijk lagen ook zij aan een loopgraaf, met grote bergplaatsen er tegenover.

Waardering: nr. 75 heeft het oorspronkelijke gebouw en de ligging aan een brede en diepe betonnen loopgraaf met betonnen bergplaats erbij en onder het duin behouden. Bij de nrs. 38 en 50 is de setting ingrijpend veranderd omdat de loopgraven zijn gesloopt. Daardoor is nr. 75 des te meer bijzonder, want daar is de - tot de verbeelding sprekende - oorspronkelijke situatie intact gebleven.

Strategie: nrs. 38 en 50 zijn geschikt voor divers hergebruik. Een verzachtend en verhullend duintalud ontbreekt hier, waardoor de terreininrichting van groot belang wordt.

Nr. 75 vraagt eerder om een hergebruik waarbij de oorspronkelijke functie en de verborgen ligging van het gebouw herkenbaar blijven, samen met de loopgraaf en de betonnen bergplaats (76)

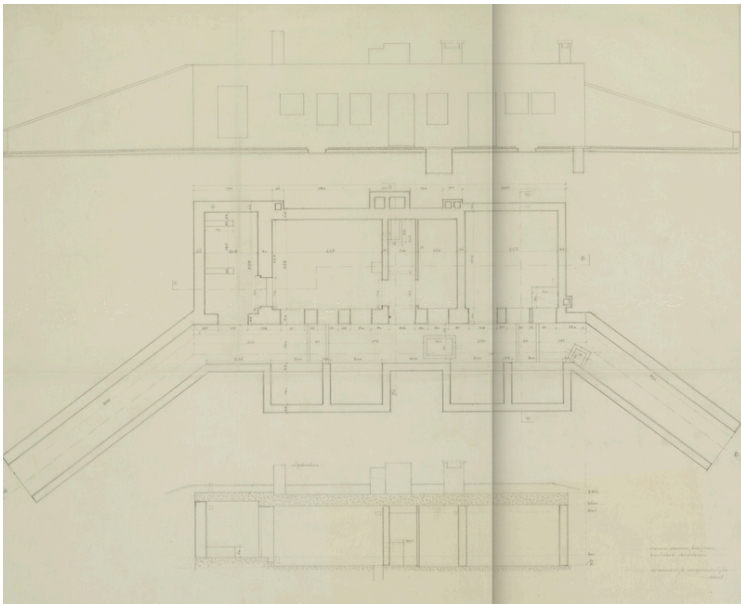
Boven: Opmetingstekening aggregaatgebouw (75), onder links (50) en rechts (38)

Keukengebouw

Het keukengebouw (63) bij het bunkerdorp ligt net als de beide aggregaatgebouwen vanaf de zandweg toegankelijk aan de zuidkant van de stelling. Het gebouw heeft meerdere vertrekken, een aantal raam- en deuropeningen, die redelijk oorspronkelijk zijn. In het midden ligt een groot vertrek, met aan elke zijkant een kleinere. Wel liep ook hier een loopgraaf voorlangs, met aan de overkant vier grote bergplaatsen, waarschijnlijk voor proviand. De loopgraaf is ook hier verdwenen.

Waardering: Het keukengebouw is redelijk goed bewaard gebleven en het had een belangrijke functie voor het dagelijks leven in de stelling.

Strategie: Ook dit gebouw is vanuit erfgoedoptiek geschikt voor divers hergebruik. Ook dit gebouw ligt niet in het duintalud, waardoor de terreininrichting aandacht behoef.

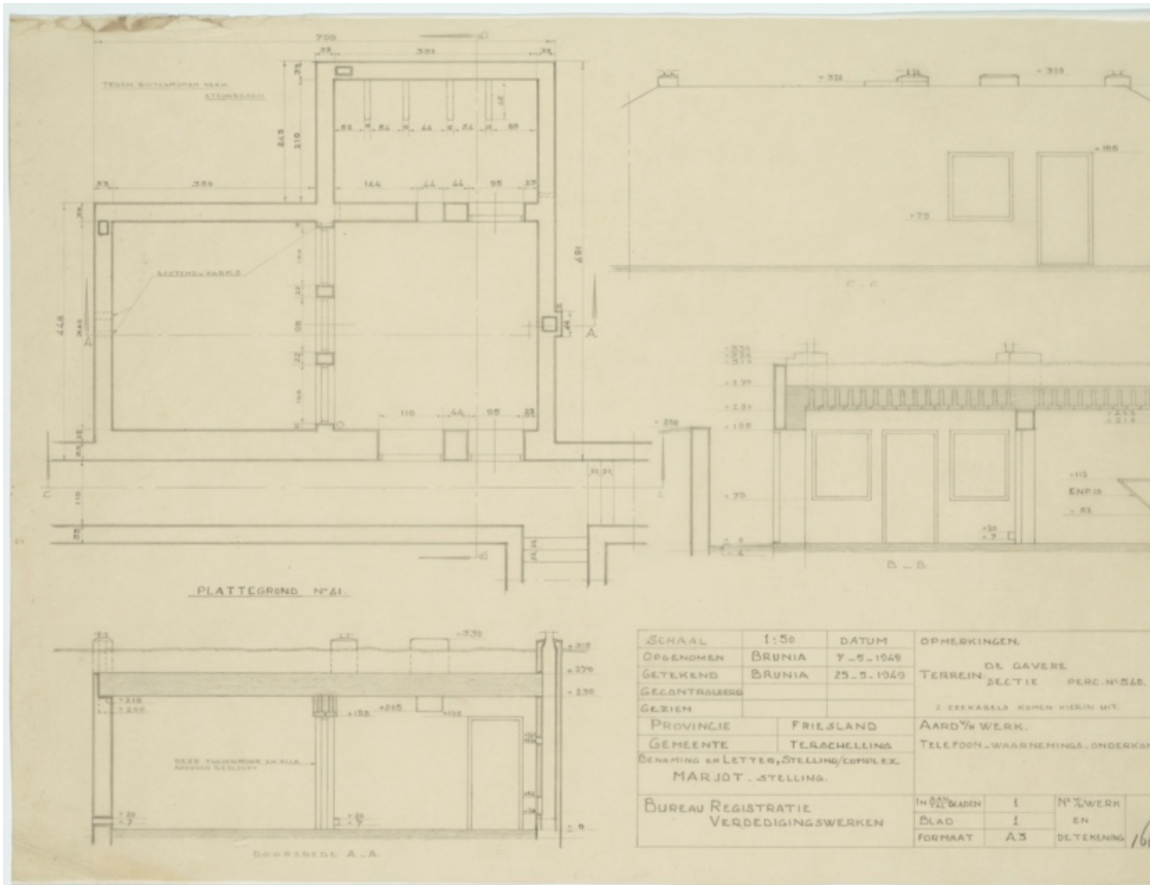
Keukengebouw (63)

Telefoonpost en waarnemingsonderkomen

De telefoonpost annex waarnemingsonderkomen (56) had een belangrijke vitale functie binnen de stelling en ligt dan ook strategisch hoog en in de eerste lijn in het duin. Hiervandaan liepen twee kabels de zee in, om geruis van scheepsmotoren op te vangen. Op de tekening ligt het gebouw met een raam en een deur aan de loopgraaf met verder gesloten wanden. Het heeft een trapje naar het dak. De huidige toegang aan de zeezijde moet naderhand zijn aangebracht.

Waardering: de telefoonpost verzorgde de communicatie en was dus een belangrijk gebouw binnen de stelling. Het gebouw is fraai gelegen.

Strategie: uitgraven, de telefoonpost is een groter gebouw dat geschikt voor divers hergebruik.

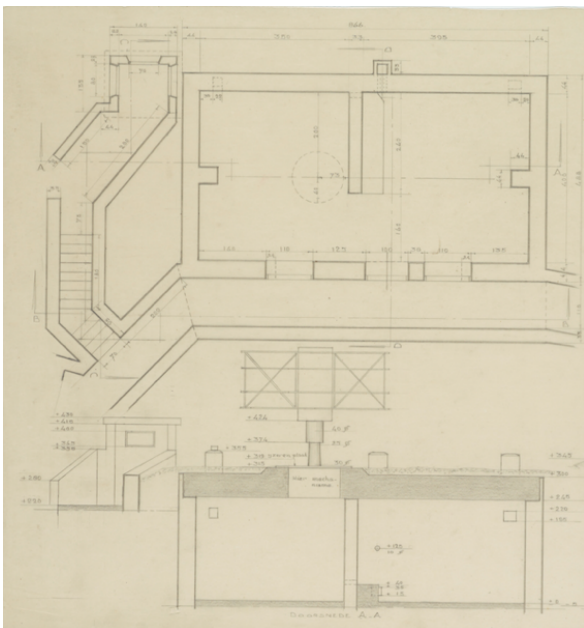
De telefoonpost (56) binnen en op het dak

Radaronderkomen

De grote woonschuilplaats (46) die achter de tobruk (45) staat blijkt volgens de opmetingstekeningen een woonschuilplaats ofwel onderkomen te zijn geweest, met een radarinstallatie op het dak. In het ronde gat in het plafond zat het mechanisme van de radar onder een ijzeren plaat. Verder ligt het gebouw nog steeds met de voorgevel aan een loopgraaf achter het gebouw die aan twee kanten naar de toegangsdeur beneden loopt. Vandaar loopt aan één kant een trap naar boven die eindigt in een platform achter een gemetseld muurtje als afscherming. Daarin een kijk- en schietgat. De trap is er nog maar eindigt nu in het niets. De opening aan de zeezijde is dus later gemaakt. Gebouw en loopgraaf liggen onder een plafond van 55 cm beton. De gebruikte helderrode bakstenen liggen als klonten metselwerk her en der verspreid. Het dak is nu kaal, maar op de tekeningen is het gebouw met zand bedekt. De opmetingstekening laat de radarinstallatie op het dak zien en de trap die leidde naar een plateau met een beschermingsmuur voor observatie en nabijverdediging.

Waardering: Dit gebouw is, door markante de ligging achter de tobruk, door de interessante ruimtelijkheid van de beschermde toegang en het (grotendeels verdwenen) uitkijkplatform, en door de belangrijke oorspronkelijke functie (radar) het meest bijzondere gebouw van de stelling.

Strategie: Als één gebouw het verdient gerestaureerd te worden, is dit het wel. Bij hergebruik het venster naar zee zo vormgeven dat het duidelijk om een nieuwe ingreep gaat.

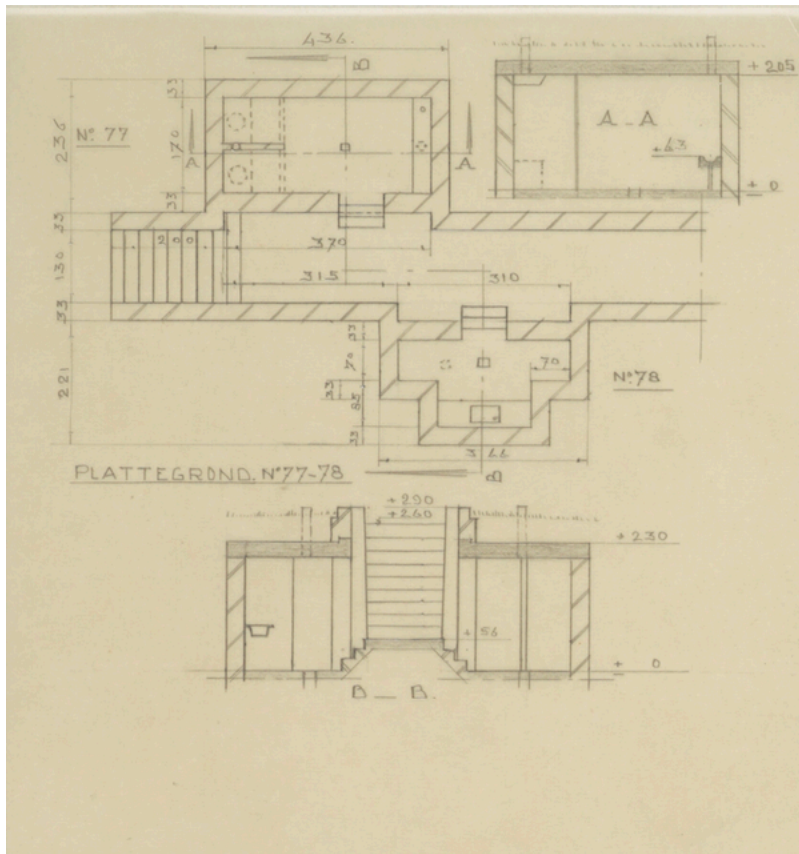
Linksboven zicht vanaf trapje, rechts tobruk (45) en radaronderkomen (46), onder tekening en toegang tot (46)

Privaatgebouwen/waslokalen

Binnen de Marjotstelling staan opvallend veel privaatgebouwen en waslokalen, vooral binnen het bunkerdorp. Sommige zijn zelfs redelijk groot, bijvoorbeeld (60) en (62). Maar vrijwel allemaal zijn ze ondergestoven en lastig toegankelijk.

Waardering: De privaten zijn een typerend soort gebouw binnen de stelling, en vooral binnen het bunkerdorp, ze horen immers bij het dagelijks leven. Wel zijn de meeste waarschijnlijk te klein voor een nieuwe functie.

Strategie: Een deel van de gebouwen zal waarschijnlijk in het zand blijven liggen of worden afgedekt als ze gevaar opleveren. Wel zou het aardig zijn in elk geval één privaatgebouw toegankelijk te maken en te hergebruiken, zoals bijvoorbeeld nr. 62 of 71.

Boven opmeting privaat en waslokaal, onder (60) binnen en de achterzijde van (62)

Bergplaatsen

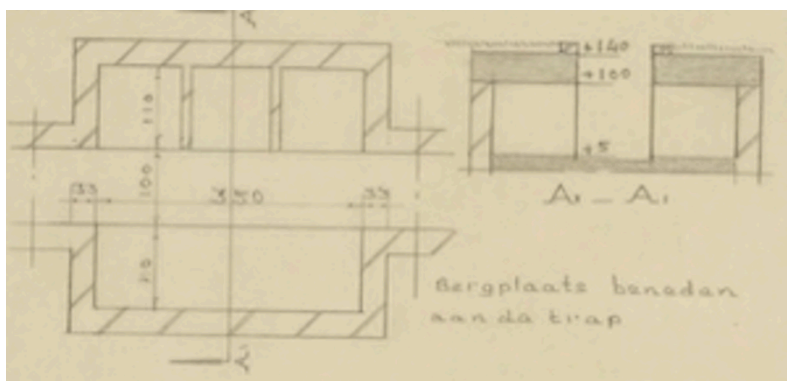
In de Marjotstelling zijn heel veel bergplaatsen gemaakt. Vaak zijn het nissen in de muur van een loopgraaf, of bij een geschutopstelling. Veel bergplaatsen zijn ook in gebouwen geïntegreerd. Wel zijn heel wat bergplaatsen onder het zand verdwenen.

Waardering: op zich zijn dergelijke bergplaatsen niet heel bijzonder, maar gecombineerd met een andere functie (bij geschutopstellingen, bij aggregaatgebouw) hebben ze duidelijk een toevoegde waarde.

Strategie: tevoorschijn halen of bewaren waar ze toevoegde waarde hebben, anders in het zand laten zitten.

Bergplaatsen bij geschutopstelling (links) en in bunkerdorp (rechts)

Erfgoedstrategie en ontwikkelmogelijkheden

Uitgangspunten:

Marjotstelling maakt deel uit van Steunpuntgroep Terschelling waarvan de Tigerstelling het zenuwcentrum was. Het Tiger complex was belangrijker, is completer bewaard en fungeert al jaren als museum. Een museale functie voor de Marjotstelling ligt dus niet voor de hand. Wel is de stelling als geheel zeker interessant. Daarbinnen spreekt vooral het loopgravenstelsel tot de verbeelding.

De bouwwerken binnen de stelling zo terughoudend mogelijk hergebruiken, zodat het karakter van een in de duinen verscholen stelling aanwezig blijft. Dat betekent dus zoveel mogelijk gebruik maken van de bestaande gebouwen, zonder er veel aan te veranderen of zichtbaar bij te bouwen.

De landschappelijke inrichting van het terrein is van groot belang om ervoor te zorgen dat de hergebruikte gebouwen (nu zonder loopgraaf ervoor) onopvallend in het landschap liggen.

Door terughoudend kleurgebruik zullen de gebouwen zoveel mogelijk wegvallen in het duingebied.

De bunkers onderling verbinden door middel van de bestaande loopgraven, die voor een deel uitgegraven moeten worden. Het loopgravenstelsel op die manier zoveel mogelijk herstellen, vooral in de cirkel van het bunkerdoorp. Ook de loopgraven met trappen en bergplaatsen aan weerskanten naar de geschutsplatforms zijn bijzonder en kunnen met weinig moeite worden geconsolideerd.

Het uitgraven van ondergestoven en begroeide bouwwerken zoveel mogelijk per cluster doen, dus aanpakken van een bouwwerk combineren met bijbehorende loopgraaf en bergplaatsen.

Bij hergebruik van woonschuilplaatsen type 1 kleine aanbouwen binnen het duintalud houden, het voorerf zoveel mogelijk in het talud uitgraven. Het gebouw blijft daardoor deel uitmaken van het landschap.

Grotere woonschuilplaatsen, keuken of aggregaatgebouwen bij hergebruik terughoudend vormgeven en ze goed inpassen in het landschap.

Bij aggregaatgebouw (75) zijn het gebouw en de ligging onder het duin en aan een brede en diepe betonnen loopgraaf met betonnen bergplaats erbij bewaard gebleven. Gebouw en omgeving komen het best tot hun recht als de oorspronkelijke functie en de verborgen ligging van het gebouw aan de diepe loopgraaf bij nieuw gebruik herkenbaar blijven.

Radaronderkomen (45) is een bijzonder gebouw binnen de stelling vanwege de oorspronkelijke functie, maar ook vanwege de interessante ruimtelijkheid ervan. Dit gebouw verdient het gerestaureerd te worden.

De diep in het duin verborgen woonschuilplaats annex bergplaatsen (34) met zijn gemetselde gewelfde gangen is een buitenbeentje binnen de stelling. Waarschijnlijk is het gebouw in het zand goed bewaard is gebleven en is het de moeite waard het toegankelijk te maken.

Een deel van de werken zal waarschijnlijk niet worden opgegraven. Daarbij gaat het vooral om kleinere werken als privaten en bergplaatsen en vooral die aan de westkant.

Als een nieuwe ontsluiting nodig is, bv in verband met de bereikbaarheid rond de privé vakantiewoningen, is één van de mogelijkheden het toevoegen van een nieuwe loopgraaf. Die dan wel anders vormgeven en materialiseren om het onderscheid te laten zien tussen de oorspronkelijke gemetselde loopgraven die bij de stelling horen, en de nieuwe die zijn toegevoegd.

De voorgenomen fietsroute bij voorkeur aan de zeezijde van de stelling leiden met zicht op tobruk (45), langs geschutsopstelling (42) met fraai uitzicht, en vervolgens naar tobruks 31 en 32 aan de westkant, ofwel naar tobruks 100 en 102. Op die manier is de zee te zien en is de militaire kant van de Marjotstelling het best te ervaren. Vanaf tobruk 100 is ook een prachtig zicht op de zuidzijde van de stelling.

Literatuur en bronnen

Nationaal Archief, Den Haag, 2e Geniecommandement Bureau Registratie Verdedigingswerken (Bunkerarchief), toegang 2.13.167, inv. nr. 508 (situatietekeningen), nrs. 1055-1057 (Duits materiaal) en registratietekeningen nrs. 767-777 (Terschelling)

Beek, M., De Atlantikwall, een verdedigingslandschap, Erfgoedessay nr.3 Duinenenmensen.nl
(<https://duinenenmensen.nl/atlantikwall-een-verdedigingslandschap/>)

Beek, M., Atlantikwall: (kandidaat)monumenten, vliegvelden, herdenkingsplekken, in: Duinenenmensen.nl
(<https://duinenenmensen.nl/atlantikwall-kandidaatmonumenten-vliegvelden-herdenkingsplekken/>)

Rolf, R., en H. Sackers, *Duitse bunkers in Nederland*, Middelburg 2005

Terpstra, R., *Piet de Vries, een beeldhouwend architect*, Wijdemeer, Stichting Piet de Vries 2017
(<https://docplayer.nl/183018916-Piet-de-vries-een-beeldhouwend-architect.html>)

Wal, Joh. Van der, "We vieren het pas als iedereen terug is", *Terschelling in de Tweede Wereldoorlog*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 2007, RUG research portal deel 2, Verdedigingswerken, pp. 217-225
(https://www.rug.nl/research/portal/files/14460453/04_dl2.pdf)

<https://www.bunkerinfo.nl/2016/04/marjotstelling-terschelling.html>

<https://www.atlantikwall-wadden.nl/nl/bezoek/terschelling/terschelling-in-de-oorlogsjaren>

<https://www.veerhuis.nl/over/pieter-kooistra/> (over Pieter Kooistra)

<https://bunkersterschelling.nl/bunkerstellingen/>

<https://bagviewer.kadaster.nl/lvbag/bag-viewer> (basis administratie gebouwen)

Bijlage

TABEL VAN ALLE BOUWERKEN BINNEN DE MARJOTLINIE

Nummer Genie Kaart 1948	Functie / Type bouwwerk	Aanwezigheid, Ligging	Huidige staat bouwwerk	Staat in 1948, +materiaal mw=metselwerk gb=gewapend beton	Bijzonderheden	Foto's
1	schuttersput	niet gevonden	---	intact, gb		---
2	schuttersput	niet gevonden	---	intact, gb		---
3	schuttersput	niet gevonden	---	intact, gb		---
4	keuken en bergplaats	niet aanwezig	---	uitgesloopt, mw, gb	privé, ter plekke een recreatiewoning gebouwd	---
5	put	niet gevonden	---	intact, mw	privé, bij nr. 4	---
6	open geschutsopstelling	niet gevonden	---	intact, gb		---
7	woonschuilplaats	niet aanwezig	---	uitgesloopt, mw, gb	privé, ter plekke een recreatiewoning gebouwd	7
8	schuttersput	niet gevonden	---	Intact, gb		---
9	tobruk	aanwezig, top ligt vrij	intact	intact, gb	gericht op zee	9a, 9b
10	gevechtsopstelling	aanwezig, grotendeels onder het zand	Intact?	intact, gb		10a, 10b
11	bergplaats	niet gevonden		uitgesloopt, mw, gb		---
12	gevechtsopstelling	niet gevonden		Intact, gw		---
13	bergplaats	niet gevonden		uitgesloopt, mw, gb		---
14	bergplaats	niet gevonden		dak gesloopt, mw		---
15	bergplaats	niet gevonden		uitgesloopt, mw, gb		---
16	bergplaats	niet gevonden		dak gesloopt, mw, gb		---
17	bergplaats	niet gevonden		ondergestoven mw, gb		---
18	bergplaats	niet gevonden		intact, mw, gb		---
19	bergplaats	niet gevonden		intact, gb		---
20	woonschuilplaats	niet gevonden		uitgesloopt, mw, gb		---
21	bergplaats	niet gevonden		uitgesloopt, mw, gb		---

22	bergplaats	niet gevonden		uitgesloopt, mw, gb		---
23	bergplaats	niet gevonden		uitgesloopt, mw, gb		---
24	schuttersput	niet gevonden		intact, gw		---
25	bergplaats	niet gevonden		uitgesloopt, mw, gb		---
26	schuttersput	niet gevonden		intact, gb		---
27	bergplaats	niet gevonden		uitgesloopt, mw		---
28	bergplaats	niet gevonden		intact, mw, gb		---
29	woonschuilplaats	aanwezig, dak te betreden en ingang zichtbaar	intact	uitgesloopt, mw, gb	SBB eigenaar, voorgevel dichtgegroeid, type 1	29 a,b
30	open geschutsopstelling	niet gevonden, loopgraaf ook niet		intact, mw, gb		---
31	tobruk	aanwezig, ligt deels vrij, ingang zichtbaar	intact	intact, gb	gericht op zee	31 a,b
32	tobruk	Aanwezig, deels overgroeid, ingang deels zichtbaar	intact	intact, gb	gericht op land	32
33	open geschutsopstelling	niet gevonden		intact, gb		---
34	bergplaats-woonschuilplaats	aanwezig, ondergronds, alleen top van gewelfde gangen zichtbaar	intact	intact, mw	rondboog- toegangen met gewelfde gangen erachter, uitzonderlijk type woonschuilplaats	34 a,b,c,d
35	privaatgebouw	aanwezig, maar lastig toegankelijk: grotendeels ondergestoven	intact	intact, mw, gb		35
36	waslokaal	niet gevonden	---	intact, mw, gb		---
37	woonschuilplaats	aanwezig, deels ondergestoven	intact	intact, mw, gb		37
38	aggregaatgebouw	aanwezig	Intact, loopgraaf gesloopt	intact, mw, gb	grote deuropening, betonnen plaat ervoor (loopgraafmuur?), aantal raamopeningen dichtgemetseld.	38 a,b,c,d
39	geschutsopstelling boven woonschuilplaats	aanwezig	matig intact, uitbouw voor geschut	intact, mw, gb	groter type woonschuilplaats, raam aan zeezijde later gemaakt,	39 a,b,c

			zeezijde gesloopt		trappen naar het dak. Op Duitse kaart: "scheinwerfer", nu grotere plattegrond.	
40	bergplaats	aanwezig	intact	intact, mw, gb	met nr. 41 aan loopgraaf	---
41	privaatgebouw	aanwezig	intact	intact, mw, gb	met nr. 40 aan loopgraaf	---
42	geschutopstelling, op kaart 1948 "uitkijkpost" genoemd	aanwezig, loopgraaf met trap, spectaculaire ligging	gedeeltelijk gesloopt	gedeeltelijk gesloopt, mw, gb	hoogste plek, brokstukken metselwerk Duitse kaart: Flakstand	42 a,b,c,d,e, f,g,h
43	woonschuilplaats	aanwezig, met loopgraaf	intact	intact, mw, gb	mooie loopgraaf naar geschutopstelling	43
44	voetstuk radarinstallatie	niet gevonden	--	intact, gb	plat stuk duin tussen geschut in, voetstuk stond daar of ligt nog onder het zand.	44
45	tobruk	aanwezig	intact	intact, gb	gericht op terrein voor telefoonpost (nr 56)	45 a,b
46	radarwoonschuilplaats	aanwezig, bovengronds, gemetselde loopgraaf naar tobruk en trap die nu eindigt in het niets	redelijk intact grote raam zeezijde is later gemaakt	intact, mw, gb	op het gebouw stond een radarinstallatie. Trap liep naar geschuts- en observatieplatform. Brokstukken metselwerk + beton liggen ervoor	46 a,b,c,d,e,f,g, h,i
47	privaatgebouw	niet gevonden	---	intact, mw, gb		---
48	woonschuilplaats	aanwezig	---	intact, mw, gb	privé, in gebruik als vakantiewoning	geen
49	woonschuilplaats	aanwezig, mooi in talud gelegen	intact	intact, mw, gb		49 a,b, foto van binnen
50	aggregaatgebouw	aanwezig	redelijk intact, loopgraaf gesloopt	intact, mw, gb	baksteen, baksteen sculpturen toegevoegd	50
51	woonschuilplaats	aanwezig	intact	intact, mw, gb	privé, in gebruik als vakantiewoning Miedema. Type 1	51
52	woonschuilplaats	aanwezig	intact	intact, mw, gb	naderhand raam gemaakt aan zeezijde	52
53	tobruk	waarschijnlijk aanwezig, op privéterrein	---	intact, gb		geen
54	woonschuilplaats	aanwezig	---	intact, mw, gb	privé, in gebruik als vakantiewoning	---
55	woonschuilplaats	aanwezig, in talud		intact, mw, gb	cementlaag nog aanwezig	55, keuken op achtergrond
56	telefoonpost, waaruit 2 zeekabels	aanwezig, verborgen onder struiken, dak te betreden.	intact	intact, mw, gb	'schoorsteen" op het dak, ramen aan beide kanten, veel zand erin maar wel toegankelijk	56 a, b

57	woonschuilplaats	aanwezig	---	Intact. mw, gb	privé, in gebruik als vakantiewoning. Ringen voor camouflagedoek aanwezig.	---
58	privaatgebouw en waslokaal	net zichtbaar, ondergestoven aan loopgraaf	---	intact, mw, gb	bij bruggetje naar vakantiewoning 57	---
59	woonschuilplaats	aanwezig	----	intact, mw, gb	privé, in gebruik als vakantiewoning.	---
60	privaatgebouw en waslokaal	aanwezig, aan ondergestoven loopgraaf	intact	intact, mw, gb		60
61	woonschuilplaats	aanwezig, met bergplaats	intact	intact, mw, gb	met 62 aan half open loopgraaf	61
62	privaatgebouw	aanwezig, toegang via loopgraaf	intact	intact, mw, gb	met 61 aan half open loopgraaf	62
63	keuken	aanwezig	intact	intact, mw, gb	voorgevel open naar landzijde	63
64	geschutopstelling	aanwezig	redelijk intact	gedeeltelijk gesloopt, mw, gb	mooie loopgraaf erheen en munitiebergplaatsen	64 a,b,c,d,e,f
65	woonschuilplaats	aanwezig, aan loopgraaf	intact	intact, mw, gb	nieuw stuk gemetseld in ander soort baksteen	65
66	vuilnisbergplaats	aanwezig		intact		geen
67	kanonkazemat + tobruk	niet aanwezig	---	intact, gb	stond op het strand, te zien op luchtfoto RAF, gesloopt	---
68	woonschuilplaats	niet aanwezig	---	intact, mw, gb	stond op of vlakbij het strand, gesloopt	
69	bergplaats	niet gevonden	---	onder de grond		---
70	open opstelling	niet gevonden	---	ondergestoven, mw		---
71	privaatgebouw + waslokaal	aanwezig	intact	intact, mw, gb	dichtgegroeid aan loopgraaf	geen
72	privaatgebouw	niet gevonden, loopgraaf tussen 74 en 72/73 ondergestoven	---	intact, mw, gb		---
73	reinigingsgebouw	niet gevonden	---	Intact, mw, gb		---
74	woonschuilplaats	aanwezig, veel zand erin	intact	intact, mw, gb	type 1	74 a,b
75	aggregaatgebouw	aanwezig, aan brede, diepgelegen loopgraaf	intact, binnen niet bezocht	intact, mw, gb	vlak onder hotel, tijdens veldwerk op slot	75 a,b,c
76	bergplaats	aanwezig, aan brede betonnen loopgraaf	intact	intact, gb	betonnen bergplaats bij aggregaatgebouw	76
77	woonschuilplaats	niet gevonden	---	intact, mw, gb	type 1, vlak naast hotel	---

78	woonschuilplaats	niet gevonden, onder zand/weg	---	intact, mw, gb	loopgraaf van 75 naar 78 loopt dood/ is dichtgemetseld, net als van 75 naar 71.	
79	ommuring radarinstallatie	niet aanwezig	---	fundering intact, mw	hotel is op de ommuring gebouwd	---
80	woonschuilplaats	aanwezig	---	intact, mw, gb	privé, in gebruik als vakantiewoning	---
81	woonschuilplaats	niet gevonden, waarschijnlijk aanwezig onder opvallend duin	---	intact, mw, gb	op tekening met bergplaatsen ertegenover	---
82	mast voetstukken	niet aanwezig	---	opgeruimd		---
83	bergplaats	niet aanwezig	---	gesloopt		---
84	woonschuilplaats	aanwezig aan loopgraaf, diep in het zand	intact	intact, mw, bp	met bergplaatsen	84
85	woonschuilplaats met opstelling	aan de Formerumer Badweg, buiten de eigenlijke Marjotstelling	---	dak gesloopt, mw	legenda kaart 1948: zie registratietekening 174. (hierop komt de situatie voor)	---
86	gevechtsofstelling	niet gevonden	---	intact, mw, gb		---
87	tobruk	niet gevonden	---	intact, gb	misschien toch nog aanwezig?	---
88	munitienis	niet gevonden	---	intact, mw, gb		---
89	bergplaats	niet gevonden	---	uitgesloopt, mw		---
90	woonschuilplaats	niet gevonden	---	uitgesloopt, mw, gb		---
91	gevechtsofstelling	niet gevonden	---	intact, mw, gb		---
92	tobruk	niet gevonden	---	intact, gb		---
93	gevechtsofstelling	niet gevonden	---	intact, mw, gb		---
94	open geschutsofstelling	niet gevonden	---	intact, gb		---
95	woonschuilplaats	niet gevonden	---	uitgesloopt, mw, gb		---
96	bergplaats	niet gevonden	---	uitgesloopt, mw, gb		---
97	woonschuilplaats	niet gevonden	---	uitgesloopt, mw, gb		---
98	bergplaats	niet gevonden	---	uitgesloopt, mw, gb		---
99	gevechtsofstellingen	niet gevonden	---	intact, mw, gb		---
100	tobruk	aanwezig		intact, gb	gericht op het land. Fraai uitzicht op terrein als geheel.	100
101	schuttersput	niet gevonden		intact, --		---
102	tobruk	aanwezig		intact, gb	gericht op zee. Volgens Bunkerinfo staat erin een	102

					betonnen paal, waar een mortier op stond.	
103	gevechtsofstelling	niet gevonden		intact, mw, gb		---